

6. *Лэш К.* Восстание элит и предательство демократии / Пер. с англ. Дж. Смити, К. Голубович. – М.: Логос, 2002. – 224 с.
7. *Онищенко В.П.* Соціальні передумови економічного розвитку України / В.П. Онищенко // Економіка України, 2017. – № 9. – С. 19-37.
8. *Пікетті Т.* Капітал у XXI столітті / Тома Пікетті; пер. з англ. Н. Палій. – К.: Наш Формат, 2016. – 696 с.
9. *Райнерт Э.* Как богатые страны стали богатыми и почему бедные страны остаются бедными / пер. с англ. Н.С. Автономовой. – М.: ГУВШЭ, 2011. – 384 с.
10. *Росс А.* Індустрія майбутнього / пер. з англ. Наталія Кошманенко. – К.: Наш формат, 2017. – 320 с.
11. *Bello W.* The Virtues of Deglobalization // Foreign Policy in Focus, September 3, 2009 / W. Bello [Electronic resource] // Access mode: http://fpif.org/the_virtues_of_deglobalization/
12. *Keller S.* Beyond the Ruling Class: Strategic Elites in Modern Society / S. Keller. – New Jersey, 1991. – 354 p.
13. *Lamham R. A.* The Economics of Attention: Style and Substance in the Age of Information (fragment) / Richard A. Lanham, 2007 [electronic resource] // Access mode: <http://press.uchicago.edu/Misc/Chicago/468828.html>
14. *Shiller R. J.* The Neuroeconomics Revolution / Robert J. Shiller, 2011 [electronic resource] // Режим доступу: <https://www.project-syndicate.org/commentary/the-neuroeconomics-revolution?barrier=accesspaylog>

УДК 101.1:159.9(092)

Матюшко Б.К.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

СУПЕРЕЧКА ПРО ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЇ КОСТЯНТИНА КАВЕЛІНА: СПРОБА НОВОГО ОСМИСЛЕННЯ

Метою даної статті є визначення основних пунктів полеміки російського філософа XIX ст. Костянтина Дмитровича Кавеліна (1818 – 1885) з Іваном Сеченовим та Юрієм Самарініним навколо книги «Завдання психології». Проведено аналіз відповідних текстів названих авторів, а також тлумачень їх дискусії Матвієм Троїцьким, Ернестом Радловим, Володимиром Кагановим, Оленою Буділовою, Павлом Беловим, Ніною Уткіною, Василем Зеньковським, Миколою Лосським і Анною Юловою. Показано, що психологічні ідеї Кавеліна стали об'єктом критики з протилежних боків, оскільки вони побудовані на поєднанні позитивізму та класичної філософії. На інтерпретацію досліджуваного історико-філософського явища радянськими дослідниками суттєво вплинули ідеологічні чинники, що зумовило її двозначність між матеріалізмом та позитивізмом.

Ключові слова: психологія, класична філософія, позитивізм, матеріалізм, фізіологія, наука, природознавство, факт, душа, свобода волі.

Матюшко Б.К. Спор о философских основах психологии Константина Кавелина: попытка нового осмысления. Целью статьи является определение основных пунктов полемики русского философа XIX в. Константина Дмитриевича Кавелина (1818 – 1885) с Иваном Сеченовым и Юрием Самариным вокруг книги «Задачи психологии». Проведен анализ соответствующих текстов названных авторов, а также разъяснений их дискуссии Матвеем Троицким, Эрнестом Радловым, Владимиром Кагановым, Еленой Будиловой, Павлом Беловым, Ниной Уткиной, Василием Зеньковским, Николаем Лосским и Анной Юловой. Показано, что психологические идеи Кавелина стали объектом критики с противоположных сторон, поскольку они построены на сочетании позитивизма с классической философией. На интерпретацию исследуемого историко-философского явления советскими исследователями существенно повлияли идеологические факторы, что обусловило ее колебания между материализмом и позитивизмом.

Ключевые слова: психология, классическая философия, позитивизм, материализм, физиология, наука, естествознание, факт, душа, свобода воли.

Matiushko B.K. The dispute about principles of Konstantin Kavelin's psychological doctrine: an attempt to new comprehension. The purpose of this article is a determination of the main points of Konstantin Dmitriyevich Kavelin's (1818 – 1885), the Russian Philosopher of XIX century polemics between Ivan Sechenov and Yuriy Samarin about book «Assignments of Psychology» by Kavelin. The texts of this authors and scientific researches concerning interpretations of this polemics by Matvey Troitskiy, Ernest Radlov, Vladimir Kaganov, Yelena Budilova, Pavel Belov, Nina Utkina, Vasyl' Zen'kovsky, Nikolay Losskiy and Anna Yulova are analyzed. The Kavelin's psychological ideas are the objects of critics from opposite points of view as based on the Positivism and classical Philosophy combination. The ideological factors make an impression on researches this fact by Soviet scientists because their interpretations of this fact oscillates between the Materialism and Positivism.

Key words: Psychology, classical Philosophy, Positivism, Materialism, Physiology, Science, natural Science, fact, soul, liberty of Will.

Особа, наукова і філософська спадщина одного з найвідоміших російських мислителів середини та кінця XIX століття, яким є Костянтин Дмитрович Кавелін (1818 – 1885), варта вивчення з багатьох причин, найголовнішою з яких може вважатися його прагнення примирити носіїв протилежних світоглядних, зокрема політичних уподобань. Час життя вченого збігся з суттєвими змінами у ладі життя тодішньої Російської імперії, яка контролювала переважну більшість як території, так і населення України. Поява, становлення і розвиток нових галузей науки, філософських учень, а також відповідні ним перетворення у настроях суспільства, зрештою, його психологічній атмосфері, отримали у творах Кавеліна надзвичайно яскраве відображення.

Як відомо, саме XIX століття ознаменувалося остаточним утвердженням психології як науки, побудованої на емпіричних або експериментальних засадах, тобто за зразком природознавства. На теренах колишньої Російської імперії у 1860 – 1870 роках найвідомішим і найвпливовішим представником цього різновиду науки про особливості

поведінки людини став Іван Михайлович Сеченов. Висловлені ним у книзі «Рефлекси головного мозку» [1] ідеї виявилися революційними, а тому і привернули увагу Кавеліна: протягом 1872 року він видав у журналі «Вестник Европы» значний за обсягом твір «Завдання психології» [2].

Між обома вченими відбулася яскрава полеміка, за якою слідкував весь освічений загал. Сеченов відповів Кавеліну [3], і це спричинило новий виток обговорення ідей видатного російського психолога і фізіолога [4;5;6], який, у свою чергу, дістав узагальнення у його праці, що стала програмною для цілого напряму відповідної науки: «Кому і як розробляти психологію?» [7]. До неї долучилися деякі значні на той час мислителі, що представляли різноманітні філософські течії причому в певний момент основний предмет обговорення відчутно змінився: наголос було перенесено на погляди Кавеліна. Так, з боку слов'янофілів найбільш вагомим зауваженням на «Завдання психології» висловив Юрій Самарін [8], а з позитивістів, дещо згодом – Матвій Троїцький [9].

Ця полеміка досить ґрунтовно опрацьована як її новими учасниками й історичними свідками (важливі міркування для її розуміння висловив Ернест Радлов [10]), так і радянськими, тобто марксистсько-ленінськими істориками науки і філософії: Володимиром Кагановим [11], Оленою Будиловою [12], Павлом Беловим [13], Ніною Уткіною [14], Данилом Острянином [15], а також авторами тих праць з історії філософії на теренах колишньої Російської імперії, які сьогодні можуть вважатися класичними: Василем Зеньковським [16] і Миколою Лосським [17]. Щоразу більше звертаються до неї і сучасні вчені. Зокрема, на початку 2000-х років вийшла праця російської дослідниці Анни Юолової, цілком присвячена психологічним поглядам Кавеліна [18].

Отже, маємо картину історико-філософського явища, стосовно якого наявні першоджерела і тексти вторинних розвідок, які складають справжні традиції його вивчення. З огляду на відмінні, часто протилежні оцінки суперечки навколо філософських засад психології названого російського вченого, завдання даної статті набуває подвійного характеру: з'ясування найголовніших підстав полеміки Сеченова, Кавеліна, Самаріна, Троїцького, поєднане з висвітленням особливостей різних точок зору у дослідженнях цього явища представниками різних філософських течій.

Вже у Вступі до «Рефлексів головного мозку» Сеченов висвітлює своє відкриття і висновки з нього так: «Ходімо ж, читачу, у той світ явищ, який народжується з діяльності головного мозку. Зазвичай говорять, що цей світ охоплює все психічне життя, і навряд чи тепер є люди, які з більшими чи меншими застереженнями не приймали б цю істину. Відмінність у поглядах шкіл на предмет лише та, що одні, визнаючи мозок органом душі, по суті, відокремлюють останню від першого; інші ж говорять, що душа за своєю сутністю є продуктом діяльності мозку. Ми не філософи, і до критики цих відмінностей не вдаватимемося. Для нас, як для фізіологів, досить того, що мозок є органом душі, тобто такий механізм, який, будучи приведений будь-якими причинами у рух, дає, в остаточному підсумку, той ряд зовнішніх явищ, якими характеризується психічна діяльність... Усе нескінченне розмаїття зовнішніх проявів мозкової діяльності остаточно зводиться лише до одного явища – м'язового руху» [1, с.71]. Отже, вчений, з одного боку, заявляє про відмову від філософських узагальнень фізіологічних та психологічних

явищ, з іншого – засвідчує тотожність своїх поглядів з ідеями представників першого позитивізму, насамперед Огюста Конта (у період написання ним «Курсу позитивної філософії») і Євгена де Роберті (за працею «Соціологія»), які свого часу теж зводили психологію до фізіології вищої нервової діяльності.

Кавелін ознайомився з книгою Сеченова одразу після її появи, та лише за десять років по тому видав «Завдання психології». Як впливає з вступу, він багато часу і праці провів «у безперестанній переробці, по багато разів, кожного розділу, навіть кожної думки» [2, с.376]. Свою книгу він характеризує як «не вчений трактат, не спроба нової філософії, а приведені до ладу, зв'язно викладені психологічні нотатки, думки і спостереження» [2, с.376], тобто працю, яка за визначенням не претендує на істину в останній інстанції, натомість покликана запросити до діалогу всіх зацікавлених читачів, «якого б вони напряду не були, до якого б табору не належали, прийняти цю книжку так само з чистим серцем, без задніх думок, як я її писав» [2, с.377]. І далі: «Чекаю зауважень і заперечень та переконливо прошу їх у всіх, однодумців та не однодумців. Якими б не були зауваження і заперечення, дружні чи ворожі, на письмі, у словах чи у друці, я буду радий усім, усе прийму з глибокою, щирою подякою, усіма неодмінно скористаюся... » [2, с.377]. Як побачимо згодом, цим Кавелін забезпечив собі моральну перевагу перед багатьма опонентами, і перш за все, самим Сеченовим.

Мислитель цілком зважає на панівні філософсько-світоглядні вподобання тогочасного освіченого загалу: «Вже давно всіма повторюється, що наш час є переважно позитивним та критичним. Кожен поспішає якомога швидше попрощатися з ідеальними прагненнями і вимогами та пристосуватися до якої-небудь практичної справи. Новітні покоління ледь знайомі з ідеалізмом, та й то лише на ім'я» [2, с.377]. У першу чергу це стосується науки: «їй набридло витати в ідеалах, віддалятися в абстрактності. Ґрунт реальних фактів здається їй надійнішим; на цьому ґрунті важче збитися з дороги, легше знайтися; на ньому зручніше досягаються результати праці та пошуків, до того ж, вони ближчі до справи, відчутніші, повніші та більш застосовні» [2, с.378]. Але це веде до іншої небезпеки, яка може призвести до загального занепаду: «Ми систематично нехтуємо умоглядом, маємо до нього майже повну недовіру. “Умогляд” у наш час – слово ледь не лайливе» [2, с.380], тим більше, що «взагалі будь-яка теорія по своїй суті є умоглядною, оскільки визначає початки, причини цілого ряду явищ, які не підлягають зовнішнім чуттям, а отже, і фактичному дослідженню» [2, с.381]. З цих слів впливає, що Кавелін цілком усвідомлює наявність філософської складової у проблематиці конкретних наук і неможливість верифікації окремих її положень. Не називаючи імені Сеченова, він говорить: «Усі психологічні дослідження нашого часу, які мають наукову вартість, обмежуються роз'ясненням фізіологічних умов життя» [2, с.382]. Зважаючи на вищесказане, мислитель віддає належне відповідним дослідникам, оскільки «вони готують багатий матеріал для психології» [2, с.382], але ж «назвати їх дослідниками психічного життя не можна» [2, с.382]. Сутністю проблеми самостійності психології як галузі наукового знання поряд з цим виявляється те, що «моральний характер, моральний розвиток особистості неможливі, немислимі без свободи волі» [2, с.383], а це свідчить про те, що Кавелін розумів іншу небезпеку, зумовлену редукцією психології до

фізіології: послідовно проведений фізіологічний детермінізм, звісно, виключає свободу волі, отже, навіть найменшу можливість розвитку людини як самодостатньої особистості.

Тому у своїй книзі він і обстоює можливість психології як окремої науки на тій підставі, що фізіологія вищої нервової діяльності не може пояснити душевне життя людини в усій його різноманітності й складності. Як побачимо далі, зрештою, якщо навіть розвивати думки самого Кавеліна, можна отримати таку картину: окремі явища поведінки людини цілком адекватно пояснюються фізіологією як однією з природничих, позитивних наук, але для розуміння людської особистості та її внутрішнього світу як цілого необхідним видається застосування саме умоглядного, тобто класичного філософського, метафізичного підходу. Тому він і вводить поняття «психологічний організм» [2, с.424], розуміючи під ним душу, яка «при контакті із зовнішнім світом не зливається й не змішується з ним» [2, с.424-425] і враховуючи те, що «неможливо визначити відмінності між душею і тілом, досліджувати їх взаємні відношення і зв'язок, узявши за вихідну точку одні факти і явища, які підлягають зовнішнім відчуттям» [2, с.434].

Саме на таку відповідь на питання про сутність душевного, тобто психічного життя, і основні пов'язані з ним подробиці і звернув увагу Сеченов. Він окреслює дві головні проблеми, поставлені Кавеліним, так: «1) ... вихідні пункти для розрізнення у людині двох початків у п. Кавеліна (а отже, і у віджилих ідеалістів та матеріалістів, які відживають) не аксіоми і вимагають суворої наукової перевірки; 2) ... п. Кавелін, переходячи від конкретних фактів зразу ж до загальних початків, впадає у ту ж саму величезну помилку, яка коштувала життя всій філософії» [3, с.184]. Остання з них отримує уточнення: «Всі попередні філософські системи загинули не лише від того, що вони силкувалися вивести весь світ з якого-небудь одного початку, а ще й від того, що вони вважали взагалі можливим (тут і далі – курсив в оригіналі. – Б.М.) *пояснити* що б там не було за допомогою загального початку» [3, с.187], яке вчергове свідчить про антиметафізичну спрямованість поглядів Сеченова, що зближує його з позитивістами і сформованими під його впливом російськими нігілістами. Втім, це не заважає йому по суті справи визнати метафізичний характер самого поняття «матерія», а це означає, що його полеміка з Кавеліним – це один з багатьох прикладів того, що можна назвати зіткненням двох метафізик: «ніхто з натуралістів не посягає на “матерію” як на загальний початок. Вона являє собою ідеальну точку, в бік якої скеровані всі їхні зусилля; але ця точка для них ще у густому тумані, і йдуть вони до неї, керуючись не нею, а тими найближчими точками нових горизонтів, які розкриваються перед наукою в її повільному, поступальному русі вперед» [3, с.188]. Головною помилкою Кавеліна Сеченов вбачає те, що він, які всі «філософи старого гарту... зразу стрибають з ґрунту конкретних фактів у найгустіший туман загального початку. Залиште душу у практичному житті, як найбільш благородну частину людини, приймайте її і в науці за загальний початок, подібно до того, як натуралісти дивляться на матерію; нехай вона навіть буде зорею, яка вказує шлях у психологічних пошуках; але як же можна пояснити що б то не було непояснюваним!» [3, с.189].

Кавелін відповів своєму опонентові вже після того, як той видав свою працю «Кому і як розробляти психологію?», провідною ідеєю якої є наступне визначення змісту

психології: «В її основу будуть покладені замість розумувань, нашіптуваних оманливим голосом свідомості, позитивні факти або такі вихідні точки, які в будь-який час можуть бути перевірені досвідом. Її узагальнення і висновки, замикаючись у тісні межі реальних аналогій, звільняться від впливу особистих смаків і схильностей дослідника, які іноді доводили психологію до трансцендентальних абсурдів, і набудуть характеру об'єктивних наукових гіпотез. Особисте, довільне і фантастичне таким чином будуть замінені на більш чи менш імовірне. Одним словом, *психологія набуде характеру позитивної науки*.

І все це може зробити тільки одна лише фізіологія, оскільки одна вона тримає у своїх руках ключ до істинно наукового характеру психічних явищ» [7, с.]. При тому всьому, як зауважує Кавелін, Сеченов «рішуче заперечує, що нібито сучасні фізіологи намагаються пояснити духовну діяльність людини з матеріального початку» [4, с.654], тобто проблема лишається відкритою: «чому саме фізіологічні, а не психічні факти виявляються більш зручними для аналізу і розчленування, цього автор (Сеченов. – Б.М.) ніде не говорить, і значення, якого він надає аналізу й розчленуванню, залишається нез'ясованим» [4, с.694].

Визнавши фізіологію основою психології на тій підставі, що саме вона цілком відповідає канонам науковості, Сеченов відповідає на багаторазові зауваження Кавеліна про безпідставність зарахування його до «філософів старого гарту, тобто метафізиків» [5, с.221] так: «Я зробив це на тій підставі, що всі прийоми побудови наукової системи в нього ті ж самі, що й у метафізиків. Спочатку він намагається встановити, на основі вкрай хитких даних, суттєві відмінності між психічним та матеріальним. Потім, вважаючи це завдання виконаним, береться за побудову душі з її властивостями на основі конкретних фізичних фактів, забуваючи, що останні й становлять той науковий матеріал, який повинен вивчатися у психології, тобто ті *x*-и, які мають бути розв'язані наукою. Нарешті, побудувавши душу з одних *x*-ів, він пускає її для пояснення *y*-ів або інших *x*-ів, які здаються йому більш загадковими (див. р. V). Чи це не метафізика?» [5, с.221]. Тому «у наших поглядах на те, що таке наука, що таке позитивний метод, що означає пояснити явище тощо пролягають занадто глибокі відмінності, щоб нам сперечатися один з одним» [5, с.221].

У своїй відповіді Кавелін ще раз наголошує на самотності психології як галузі наукового знання, що має свій специфічний об'єкт: «Я здогадуюся, що під “конкретним” проф. Сеченов розуміє факт, який походить або залежить від іншого – наслідок, на відміну від причини, яка його зумовлює. Тільки цим я можу пояснити собі, чому проф. Сеченов вважає ці “конкретні” факти *x*-ами, *y*-ами тощо. Якщо мій здогад справедливий, то вузол наших розбіжностей саме тут. Я вважаю психічні факти, з яких роблю висновок про існування психічного організму, такими ж невивідними, початковими, якими визнаються будь-які прості матеріальні факти, що не підлягають подальшому аналізу» [6, с.789].

Становище дещо прояснює інший опонент Кавеліна – Самарін. Вказуючи, з одного боку, на спорідненість матеріалізму та позитивізму, а з іншого – на типовий метафізичний характер положення про душу як самотійну сутність, він розкриває внутрішню суперечливість поглядів Кавеліна: «Взагалі, Ваша книга вражає мене глибоким протиріччям між Вашими вимогами та висновками, яких Ви дійшли. Мені

здається, що вони не можуть Вас задовольнити і що Ви довго на них не зупинитеся. Ви стоїте на лезі ножа і повинні неодмінно схилитися на той чи інший бік, тобто остаточно засвоїти матеріалістичний погляд або забрати назад багато зроблених Вами йому поступок» [8, с.803].

Можна сказати, що ще за життя Кавеліна оформилося кілька напрямів осмислення його вчення, зокрема психологічного, які згодом оформилися у справжні традиції історико-філософських досліджень. Так, М. Троїцький, який свого часу зазнав критики з боку Кавеліна на головні думки свого двотомного дослідження «Німецька психологія у поточному столітті» (див. опубліковану 1868 р. рецензію на цю працю на с.365-374 цитованого тому творів Кавеліна), але співпрацював з ним у Московському психологічному товаристві, присвятив мислителю доповідь, яка згодом вийшла друком. Він пише: «Наш відомий фізіолог І.М. Сеченов виступив проти самої основи психологічного вчення Кавеліна, тобто його метафізики душі та метафізичного або гіпотетичного методу обробки психології. З властивою йому проникливістю, Сеченов напав зразу на найсуттєвіші пункти метафізичного вчення Кавеліна і, довівши їх неспроможність, перекинув усю його метафізичну будівлю. Метафізика душі Кавеліна, яка захищає присутність двох початків у природі людини, тримається на його розмежуванні між матеріальними й духовними елементами психічного існування людини» [9, с.178]. Отже, в цьому відношенні Сеченов виявився більш послідовним позитивістом, ніж його опонент. Що стосується Самаріна, то він, по суті справи, критикував Кавеліна з іншої, класичної філософської точки зору: «Самарін нападав на позитивізм Кавеліна, вбачаючи у ньому закритий матеріалізм. Хід думок Самаріна наступний. Кавелін, пов'язуючи у психічному житті матеріальне з духовним і змушуючи останнє спиратися на перше, позбавляє психічну реальність будь-якого існування, незалежного від матерії, отже, заперечує існування духовного світу, окрім душі людини й істот, нижчих за неї, так само як і безсмертя душі самої людини» [9, с.183-184]. Разом з тим, як підсумовує Троїцький, саме полеміка навколо «Завдань психології» зумовила відомий певний відхід Кавеліна від метафізики: «доказом цього слугує видана того ж 1875 року його брошура “Апріорна філософія чи позитивна наука?”, написана з приводу дисертації нашого відомого письменника Вол. Соловйова “Криза філософії. Проти позитивізму”¹» [9, с.187].

У зв'язку з дискусією навколо психології Кавеліна Е. Радлов звертає увагу на єдність матеріалізму, позитивізму і дарвінізму в Російській імперії середини і другої половини ХІХ ст.: «Матеріалізм недовго панував у нас і зберіг деяку силу лише у представників природознавства й у марксистів. Принципи, які намагається захищати, напр. І. Сеченов у “Рефлексах головного мозку” (а також у своїх промовах, у яких він викладає теорію пізнання і вчення про детермінізм...) – ці принципи здобували собі деяку підтримку в позитивізмі – напрями, спорідненому з матеріалізмом, а також у

¹ - Точна назва цієї праці – «Криза західної філософії (проти позитивістів)».

дарвінізмі, який набув у Росії поширення у той же самий час, що й позитивізм» [10, с.113]. Про «Завдання психології» Кавеліна цей дослідник говорить, що вони «не мають великого наукового значення, але їм належить почесне місце у боротьбі з матеріалізмом і захисті самостійності психології» [10, с.161].

Праця Радлова вийшла друком у 1918 році. Наступні сімдесят років, відомі як радянський період, позначені пануванням відомої ідеології, що відбилося й у висвітленні досліджуваного нами історико-філософського явища. Після Другої Світової війни, а саме 1947 р., були видані вибрані психологічні та філософські праці Сеченова. Автором ґрунтовної вступної статті до них став В. Каганов. Його виклад полеміки між Кавеліним і Сеченовим слугує справжнім зразком стилю мислення доби сталінізму. Так, Сеченов «ґрунтуючись на принципах російської класичної філософії і новітніх досягненнях природознавства, у найбільш блискучій формі довів наукову неспроможність суб'єктивного ідеалізму і умоглядної психології, несумісність реакційних поглядів Кавеліна з новітніми досягненнями у різних галузях знання і розвинув основні положення філософського матеріалізму та єдиної наукової матеріалістичної психології» [11, с.14]. І в іншому місці читаємо: «Виступаючи проти Кавеліна, Сеченов по суті виступив проти всієї панівної тоді офіційної самодержавно-кріпосницької та буржуазної ідеології, проти ідеалізму, містицизму і мракобісся, протиставляючи цій воістину спорохнявілій схоластиці та метафізиці передову ідеологію революційної демократії, філософський матеріалізм і новітні досягнення природознавства» [11, с.15].

У праці О. Буділової увагу привертають непоодинокі міркування, які, маючи на увазі матеріалізм як єдину «наукову» філософію, цілком застосовні і щодо позитивізму. Наприклад, «Кавелін говорив, що необхідно досліджувати психічні явища за допомогою позитивного методу – це відбирає у його ворогів (інакше кажучи, матеріалістів) останню зброю. Перебудувати психологію він зібрався у душі позитивізму; однак, суперечачи самому собі, всупереч прийнятому принципіві, взявся боротися за умоглядну філософію. Він прямо оголосив про своє справжнє завдання: відстояти головне в ідеалістичному вченні про психіку – ідею самостійності й самодостатності душі й відкинути матеріалістичне пояснення психіки» [12, с.69-70]. А привід до полеміки Сеченова проти Кавеліна визначено так: «Наукової цінності книга “Завдання психології” не мала, і навряд чи кавелінські міркування спричинили б відповідь Сеченова, якби Кавелін не прикривався прапором передового природознавства і позитивного методу, якби не подавав свої вигадки як висновок з останніх досягнень біології й не брався намічати для психології нові шляхи» [12, с.71-72].

У подібному душі висловлюється і П. Белов, причому доволі часто – на межі відвертих глузувань: про книгу Кавеліна сказано, що «це не психологічний, а чисто філософський твір. Стоячи ближче до царини релігії, аніж природознавства, історик-правознавець Кавелін психологією у власному розумінні слова ніколи не займався. Назвав же він так твір тому, що серед ідеалістів тоді все більше й більше входили у моду спекуляції “фізіологічного” і “психологічного” ідеалізму» [13, с.136-137]. Натомість Сеченов «викриває елементарне невігластво професора-ідеаліста щодо його уявлень про закони розвитку живої матерії, вказує, що біологічні процеси також суворо підпорядковані загальному законові збереження матерії та енергії. Він відкидає

кавелінський наклеп на природознавство, ніби воно нині відмовляється від самого поняття матерії, обходячись, бач, лише вивченням різноманітних конкретних властивостей, енергій тощо» [13, с.141].

На цьому тлі розвідка Н. Уткіної виглядає більш ніж поміркованою, що видно вже з того, як дослідниця викладає зміст оновлення психології Кавелінім: «Її слід відокремити від філософії та перетворити на позитивну науку; більше того, очищена, реформована психологія разом з природознавством прийде “на зміну філософії”, що дозволить розробляти основи суспільних інститутів та укладів, спираючись не на метафізичні домисли, а на позитивне психологічне вчення про людину» [14, с.178]. Розкрито і філософсько-антропологічний аспект полеміки між Кавелінім і Сеченовим: «До питання про свободу волі стягувалися спонукальні мотиви трактату Кавеліна... Для захисту свободи волі й була введена суто спекулятивна теорія двох організмів, яка поставила перепону між кавелінською психологією та емпіричною наукою. Заклики до нової психології, запозичення позитивістських аргументів і, разом з тим, збереження основних догм традиційної психології, підкріплених спекулятивною теорією власного винайдення, яка володіє всіма ознаками філософського ідеалізму – це майже все, що Кавелін зміг протиставити теорії Сеченова» [14, с.179].

Жодний з названих чотирьох учених не згадує про те, що головний опонент Кавеліна тісно пов'язаний з Україною. Відповідні відомості подає саме український дослідник – Д. Острянин, який наводить такі факти: «І.М. Сеченов працював професором Петербурзької медико-хірургічної академії. В 1870 р. під тиском реакційних сил академії він змушений був залишити цей вищий навчальний заклад і перейшов до Новоросійського (Одеського) університету на посаду завідуючого кафедри фізіології, де він працював до 1876 р.

Праці І.М. Сеченова були широко відомі українській інтелігенції і справляли помітний вплив на розвиток матеріалістичної думки на Україні ще до того, як він почав працювати в Одесі. Але тут він розгорнув особливо велику наукову і науково-пропагандистську діяльність. В Одесі ним написані праці: “Кому і як розробляти психологію?”, “Зауваження на книгу п. Кавеліна «Завдання психології»”, “Про елементи зорового мислення” та ін.» [15, с.198-199].

Після 1991 року на пострадянських теренах для широкого загалу стали доступні праці тих мислителів, які завершили свій життєвий шлях за кордоном. Однією з найвагоміших з них є «Історія російської філософії» В. Зеньковського, який згадує і про дискусію навколо психології Кавеліна. Дослідник, на час виходу своєї книги (1948 р.) православний священик, пропонує справжню альтернативу радянським історико-філософським дослідженням. Він наголошує, що вчення Сеченова – це «не матеріалізм, чисто натуралістичний підхід до вивчення психіки, тобто заперечення т. зв. “чистої психології”. Нічого іншого у працях Сеченова, якщо їх вивчати без упереджень, нема; тому слід визнати, що для зарахування його до матеріалістів нема підстав» [16, с.711]. Тоді як Кавелін «належав за своїми поглядами до *напівпозитивістів*: він захищав етичний ідеалізм, з філософською наївністю вважаючи, що ідеалізм може бути обґрунтований позитивно. Самарін з цілковитою чіткістю розкрив усю суттєву неоднорідність цих рядів думки» [16, с.227].

Перелічивши основні праці Сеченова, інший мислитель – М. Лосський відкрито говорить про спільність його поглядів з ідеями одного з провідних представників позитивізму ХХ ст.: «Сеченов говорить про суб'єктивне поняття те ж саме, що й сучасний англійський філософ Бертран Рассел, а саме, що особистість є просто граматичною формою, яка помилково приймається людьми за особливу психічну реальність» [17, с.81-82]. Натомість про дискусію навколо книги Кавеліна сказано набагато більше. Так, «зайнявшись дослідженнями у галузі історії, він високо оцінив науковий метод та впритул підійшов до позитивізму. У своїх філософських працях Кавелін не займався метафізикою» [17, с.87]. Провідним його філософським здобутком є те, що «виступаючи як проти матеріалізму, так і проти ідеалізму, Кавелін зробив спробу довести відносну самостійність розумового життя. Свідомість і мислення, говорив він, створюють ідеальний світ, виводять людину з “тісного кола індивідуальності” та підносять її “на сходинку спільного, колективного продукту розумової діяльності людей. Свобода думок і дій є органічною властивістю людини”» [17, с.87-88]. На противагу цьому «Сеченов, матеріаліст і фізіолог, написав у відповідь розлогу статтю “Кому і як розробляти психологію?”. Ця стаття містила руйнівну критику кавелінських “Завдань психології”» [17, с.88]. Висновком Сеченова є те, що «всі наукові дослідження ґрунтуються на аналізі фактів. Однак, вказував він, психіка повинна бути виключена зі сфери наукового аналізу, який є застосовним тільки до фізіологічних процесів, які лежать в основі психічних явищ.

Звідси випливає, що психологія повинна бути цариною діяльності фізіологів, а не психологів. Кавелін виступив з розлогою відповіддю на цю статтю Сеченова» [17, с.88]. Сутність зауважень Самаріна викладена ще лаконічніше: він «піддав ретельній критиці працю Кавеліна “Завдання психології” з точки зору, прямо протилежної до точки зору Сеченова. Він указав, що Кавелін не зміг довести відносну самостійність духовного життя і зробив безліч поступок матеріалізму своїм перебільшенням значення фізичних процесів для діяльності розуму» [17, с.88]. Про оцінку поглядів Кавеліна Троїцьким Лосський не говорить.

Як зауважує А. Юлова, головний аргумент критиків Кавеліна «зводився до того, що він продовжує лінію старої психології на побудову теорії чисто філософськими методами» [18, с. 3]. У своїх подальших міркуваннях дослідниця ілюструє суперечливість його вчення наступним чином: «Просте співставлення цього аргументу з головним принципом К.Д. Кавеліна (синтез метафізики, психологічної теорії і фактів) свідчить про те, що його опоненти не розуміли суті його дослідницького підходу. Хоча слід визнати, що К.Д. Кавелін давав вагомі підстави для жорсткої критичної оцінки його творчості, адже багато його міркувань та проектів залишалися на рівні філософсько-психологічних гіпотез» [18, с.3-4]. Та все ж «при всьому цьому його не можна дорікнути за “поверхневий дилетантизм”, оскільки у більшості його розробок присутні перспективні ідеї і значний обсяг осмисленого емпіричного матеріалу (етнографія)» [18, с.4].

Отже, дискусія навколо книги Костянтина Кавеліна «Завдання психології» може бути описана як обговорення основних питань метафізики (перш за все спекулятивної психології), теорії пізнання (особливо наукового, тобто епістемології) і філософської

антропології (сутнісні риси людини). Спроба мислителя поєднати у своєму вченні класичну філософію з позитивізмом і спричинила критичні зауваження з боку тих його сучасників і наступників, які обстоювали певні чітко визначені, а відтак і однобічні, порівняно з кавелінським, філософські вчення. Вільне від однобічностей, а передусім від ідеологічного диктату, вивчення окремих подробиць цієї дискусії і визначає перспективи подальших досліджень з обраної теми.

Література:

1. *Сеченов И.М.* Рефлексы головного мозга / Иван Михайлович Сеченов // Избранные философские и психологические произведения. Под ред., со вступ. ст. В.М. Кагана. – М.: ОГИЗ, 1947. – С. 69-178.
2. *Кавелин К.Д.* Задачи психологии. Соображения о методе и программе психологических исследований / Константин Дмитриевич Кавелин // Сочинения. Том III. Наука, философия и литература. С портретом авт., вступ. ст. А.Ф. Кони и примеч. Д.А. Корсакова. – СПб.: 1899. – С. 375-648.
3. *Сеченов И.М.* Замечания на книгу г. Кавелина: «Задачи психологии» // Избранные философские и психологические произведения. Под ред., со вступ. ст. В.М. Кагана. – М.: ОГИЗ, 1947. – С. 175-218.
4. *Кавелин К.Д.* Психологическая критика. I. Письма в редакцию «Вестника Европы» по поводу «Замечаний» и вопросов проф. Сеченова // Сочинения. Том III. Наука, философия и литература. С портретом авт., вступ. ст. А.Ф. Кони и примеч. Д.А. Корсакова. – СПб.: 1899. – С. 649-786.
5. *Сеченов И.М.* Несколько слов в ответ на «письма г. Кавелина» // Избранные философские и психологические произведения. Под ред., со вступ. ст. В.М. Кагана. – М.: ОГИЗ, 1947. – С. 219-222.
6. *Кавелин К.Д.* Психологическая критика. I. Несколько слов в ответ на «Несколько слов» проф. Сеченова // Сочинения. Том III. Наука, философия и литература. С портретом авт., вступ. ст. А.Ф. Кони и примеч. Д.А. Корсакова. – СПб.: 1899. – С. 786-802.
7. *Сеченов И.М.* Кому и как разрабатывать психологию? // Избранные философские и психологические произведения. Под ред., со вступ. ст. В.М. Кагана. – М.: ОГИЗ, 1947. – С. 223-308.
8. *Кавелин К.Д.* Психологическая критика. II. Замечания Ю.Ф. Самарина на «Задачи психологии» // Сочинения. Том III. Наука, философия и литература. С портретом авт., вступ. ст. А.Ф. Кони и примеч. Д.А. Корсакова. – СПб.: 1899. – С. 803-874.
9. *Троицкий М.М.* К.Д. Кавелин (Страница из истории философии в России) / Матвей Михайлович Троицкий // Русская мысль. – 1885. – Кн. 11. – С. 160-194.
10. *Радлов Э.Л.* Очерк истории русской философии / Эрнест Леопольдович Радлов // Введенский А.И., Лосев А.Ф., Радлов Э.Л., Шпет Г.Г.: Очерки истории русской философии / Сост., вступ. ст., примеч. Б.В. Емельянова, К.Н. Любутина. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 96-216.
11. *Каганов В.М.* И.М. Сеченов (вступительная статья) / Владимир Михайлович Каганов // Избранные философские и психологические произведения. Под ред., со вступ. ст. В.М. Кагана. – М.: ОГИЗ, 1947. – С. 3-66.
12. *Будилова Е.А.* Борьба материализма и идеализма в русской психологической науке (вторая половина XIX – начало XX в.) / Елена Александровна Будилова. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1960. – 348 с.

14. Белов П.Т. Философия выдающихся русских естествоиспытателей второй половины XIX – начала XX в. / Павел Тихонович Белов. – М.: Мысль, 1970. – 488 с.
15. Уткина Н.Ф. Позитивизм, антропологический материализм и наука в России (вторая половина XIX века) / Нина Федоровна Уткина. – М.: Наука, 1975. – 320 с.
16. Острянин Д.Х. Розвиток матеріалістичної філософії на Україні / Данило Хомич Острянин. – К.: Вища школа, 1973. – 328 с.
17. Зеньковский В.В. История русской философии / Василий Васильевич Зеньковский. – Харьков: Фолио; М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 896 с. – (Серия «Антология мысли»).
18. Лосский Н.О. История русской философии / Николай Онуфриевич Лосский. – М.: Академический проект, 2007. – 551. – («Концепции»).
19. Юлова А.В. Психологические воззрения К.Д. Кавелина / Анна Владимировна Юлова. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук: 19.00.01 – общая психология, теория личности, история психологии. – Нижний Новгород: Нижегородский государственный педагогический университет, 2003. – 19 с.

УДК 1(09)+808.5] 94 (32) (094.1)

Останчук Г.О.

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

СИНТЕЗ ФІЛОСОФІЇ ТА РИТОРИКИ В ЕДИКТАХ ЄГИПТУ

Цікавість до даної тематики викликана проблемою занепаду полісної античної свідомості та відмінністю античної і християнської ментальності на тлі яких формуються основні філософські та риторичні засади єгипетських едиктів. Зустрічається різне розуміння між історією ідей та історією ментальності, між мораллю законодавця та мораллю мас, між свідомістю різних верств населення. Риторика, як елітарне мистецтво, частково засвоюється масовою свідомістю, синтезуючи в собі релігію та філософію. Прослідковуючи вплив «другої софістики» на формування риторичного стилю, показано розмежування між культурними пластами і одночасно поєднання еллінізації та архаїзму в формуванні моральних засад єгипетського суспільства.

Показовим є роль риторики як засобу об'єднання суспільства. Зверненнями на законодавчому рівні в едиктах до народу еліта демонструвала наближення до теоретичного мислення, коли філософування відбувається в побутових речах. Зміна риторичного стилю розкриває психологію автора та психологію епохи. Аналіз едиктів римського Єгипту дає можливість розкрити специфіку духовного життя, через стиль до розуміння духовності. Семантичний аналіз фіксує випадковий зміст понять, залежного від контексту, стильовий контекст ділової переписки дає розуміння певної світоглядної системи та ідеології.

Ключові слова: *риторика, мовленнєвий процес, едикти, риторичні листи, семантичний аналіз, масова свідомість, «друга софістика», «загальна корисність».*